

O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI OLIIY TA'LIM,
FAN VA INNOVATSIYALAR VAZIRLIGI

Qo'qon DPI ILMIY XABARLAR

НАУЧНЫЙ
ВЕСТНИК.
Кокандский ГПИ

QO‘QON DAVLAT PEDAGOGIKA INSTITUTI

Qo‘qon DPI.

ILMIY XABARLAR. 2020-yildan

nashr etiladi. Yilda 4 marta chiqadi.

4 (12)-2023

dekabr

НАУЧНЫЙ ВЕСТНИК.

Кокандский ГПИ

издаётся с 2020 года Выходит

4 раз в год

ifodalanmaydi, tarzida tushunish kerak. Badiiy matnda tagma‘no “qog‘ozga o‘rab” beriladi. Tagma‘noni matnning qaysi qismiga joylashtirish, nutqiy jarayon yoki matn tuzish davrida qaysidir fikrni tagma‘no shakliga aylantirish va uni verbal struktura ortiga berkitish muallifning kommunikativ niyati bilan bog‘liq. Masalan,

*Kibriyo opaning Dushanbeda va Qarshida turadigan singillari bor edi. Tabiiyki, ular bot-bot opalarini ko‘rgani Toshkentga kelib turishar edi. Har kelganlarida esa, albatta, Abdulla akalarning bog‘ida turishar va ba‘zan bu turishlar biroz cho‘zilib ketar edi. Bilmadim – Abdulla aka yozuvchi odam bo‘lgani uchunmi, holilikni, xilvatni ko‘proq yoqtirarmidi, yoki Kibriyo opani singillaridan qizg‘anarmidi – har holda, ularning tashrifini ko‘pam xushlayvermasdi. Ammo ularni “kelmasin” yoki “tezroq ketsin” deya olmaydi-ku! Bunaqa muomala muqarrar ravishda oilada janjalga olib kelishi turgan gap. Shuning uchun biror singillari me‘yorida oshiqroq turib qolganida Abdulla aka Kibriyo opadan **“Bu kishining komandirovkalari necha kunlik ekan?” – deb so‘rar ekanlar. Bu gapning tagidagi ma‘noni fahmlagan** Kibriyo opa ularni kuzatib yuborish tadorigini ko‘rar ekan. (O. SHarafiddinov “Kibriyo opaning holvasi”)*

Yuqorida matndan olingan parchada tagma‘no **“Bu kishining komandirovkalari necha kunlik ekan?”** propozitsiyasida ifodalangan, to‘g‘rirog‘i tagma‘no propozitsiya tarkibiga singdirilgan. Odatda, gap yoki matnga xos propozitsiya xabarning asosiy qismi sanalib, u *komandirovka* so‘zining lug‘aviy ma‘nosi bilan izohlanadi. Bu so‘zning lug‘aviy ma‘nosi ma‘lum tashkilot yoki korxona xodimining xizmat vazifasi bilan boshqa bir shahardagi idora yoki tashkilotga maxsus yumush bilan yuborilishi tushuniladi. Abdulla Qahhor esa yuqoridagi kontekstda o‘z xonadoniga mehmon bo‘lib kelgan va uzoq muddat turib qolgan Kibriyo opaning singillariga nisbatan **komandirovkalari necha kunlik ekan?** deyish bilan *ular biznikidan qachon ketishadi, ketishsin* degan fikrni propozitsiya tarkibiga tagma‘no sifatida joylashtirgan.

Tagma‘no matnning quyi mazmuniy sathiga[3] tegishli fikrlar bilan shakllanuvchi yashirin ifodaning bir turidir. U kommunikatsiya ishtirokchilaridan faqat ma‘lum kishilargagina yo‘naltirilgan nutq parchasi bo‘lib, mazmuniy strukturada so‘zlashuvchilarning emotsional-ekspressiv va psixologik holatlari aks etadi. Tagma‘no mazmun jihatidan matndagi asosiy propozitsiya orqali shakllansa-da, u diktumga taalluqli bo‘lmaydi. Tagma‘no mazmuni kommunikatsiya ishtirokchilarining munosabatini to‘liq aks ettirgani uchun ham u matndagi modusga aloqador hodisa sifatida talqin qilinishi kerak.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Ҳакимов М. Ўзбекилида матннинг прагматик талқини: филол.фан.док.дисс. – Тошкент, 2001.
2. Долинин К. А. Интерпретация текста. Французский язык. – Москва: URSS, 2007.
3. Лелис Е.И. Подтекст как лингвоэстетическая категория в прозе А.П.Чехова. – Ижевск: Удмуртский университет, 2013.

ЎЗБЕК ТИЛИДА АБСТРАКТ СЎЗЛАР СИНОНИМИЯСИ

Муҳайё Ҳакимова,

Алишер Навоий номидаги
Тошкент давлат ўзбек тили ва
адабиёти университети профессори,
филология фанлари доктори
E-mail: hakimova@navoiy-uni.uz

Аннотация. Мазкур мақолада ўзбек тилида от ва сифат туркумига оид бўлган абстракт сўзларнинг синонимик муносабатлари ўрганилган. Абстракт синоним сўзлардаги фарқ маънонинг ҳажмида, маъно даражаларида, услуб, қўлланиш вақти ва доираси билан боғлиқлиги аниқланган. Мазкур семантикали сўзлар синонимиясининг денотатив ва коннотатив жиҳатлари таҳлил қилинган. Нутқий синонимиянинг абстракт сўзлар орқали юзага чиқиши ёритилган.

Калит сўзлар: абстракция, синонимия, денотатив маъно, коннотатив маъно, эмоционаллик, коннотатив сема, денотатив сема.

Аннотация. В данной статье изучаются синонимические отношения абстрактных слов узбекского языка, принадлежащих к группе существительного и прилагательного. Определено, что различие абстрактных синонимов связано с совокупностью значения, уровнями значения, стилем, временем употребления и сферой применения. Анализируются денотативные и коннотативные аспекты синонимии этих смысловых слов. Освещено возникновение словесной синонимии через абстрактные слова.

Ключевые слова: абстракция, синонимия, денотативное значение, коннотативное значение, эмоциональность, коннотативная сема, денотативная сема.

Annotation. This article studies the synonymous relationships of Annotation: words belonging to the group of nouns and adjectives in the Uzbek language. It has been determined that the difference in Annotation: synonyms is associated with the totality of meaning, levels of meaning, style, time of use and scope of application. The denotative and connotative aspects of the synonymy of these semantic words are analyzed. The emergence of verbal synonymy through Annotation: words is highlighted.

Key words: Annotation:ion, synonymy, denotative meaning, connotative meaning, emotionality, connotative seme, denotative seme.

Синонимия. Синонимия муносабати хусусида жаҳон ва ўзбек тилшунослигида кўплаб тадқиқотлар бажарилган. Кўпинча, синонимияни изоҳлашда маънодаги тўлиқ ёки қисман айнанлик, бири ўрнида иккинчисини қўллана олиш имкониятининг мавжудлиги кабилар ҳисобга олинади.

Синонимия муносабатидаги лексик бирликлар муайян воқеликни турли нуқтаи назардан номлайдилар. Масалан, бир денотатни, воқеликдаги айнан бир нарсани, яъни инсон бошининг олди қисмини *юз, бет, афт, башара, чехра, жамол, дийдор, ораз, рухсор* лексемалари номлайди. Ушбу синоним лексемалар мазкур денотатни субъектив муносабат нуқтаи назаридан, услуб нуқтаи назаридан турлича атайди.

КИРИШ. Синонимик муносабат маънодошлик муносабати деб ҳам юритилади. Синонимия муносабати тилда кўп учрайдиган, универсал ҳодиса бўлиши билан бирга, у бутун луғат таркибини қоплайдиган категория эмас. Яъни луғат таркибидаги барча лексемалар ўз синонимларига эга бўлмайди. Синоним лексемаларда маъно айнанлиги, умумийлиги бўлиши билан бирга, семантик фарқлилик ҳам мавжуд бўлади. Албатта, синонимларда семантик умумийлик семантик фарқлиликдан устун бўлади ва синонимия маъно умумийлиги асосида воқе бўлади. Семантик фарқлилик абсолют синонимларда (лексик дублетларда) кузатилмайди: *аффикс – қўшимча, чапак – қарсак*. Бундай синонимлар кўпроқ бошқа тиллардан кирган сўзлар ҳисобига воқе бўлади.

Синонимик қатордаги лексемалар бир қанча умумий семаларга эга бўлиши билан бирга, семантик жиҳатдан қуйидагича фарқланишларга ҳам эга бўладилар: коннотатив маънодаги фарқлилик; денотатив маънодаги фарқлилик; услубий фарқ. Бир денотатни, яъни воқеликдаги айнан бир нарсани номловчи лексемалар коннотатив маъно (эмоционал-экспрессивлик) нуктаи назаридан фарқланадилар. Мазкур ҳолатда синонимлар айнан бир ҳодисани номлайди, лекин уларда ушбу ҳодисага бўлган муносабат фарқли бўлади: *новча, норғул, найнов, дароз*. Бундай синонимик қаторларда аташ семалари айнан, ифода семалари ҳар хил бўлади. Демак, бу каби синонимик қаторларда денотатив маъно ва денотатив маъно асосида ҳосил бўладиган сигнификатив маъно ҳам умумий, айнан бўлади. Фарқлилик эса коннотатив (эмотив) маънода юз беради.

Тадқиқот методологияси. Тадқиқотда диалектиканинг билиш назарияси, тилшуносликнинг қиёсий, тавсифий, систем, компонент таҳлил методларидан, концептуал-когнитив таҳлил усулларидан фойдаланилди.

Мавзуга оид адабиётлар таҳлили. Абстракт сўзларда синонимия муносабати кўп учрайди. Абстракт сўзларнинг лексик-семантик таҳлили шуни кўрсатадики, уларда синонимия муносабати ўзига хосдир. Абстракт сўзларда, асосан, маъно ҳажми ва маъно даражалари билан, услубий жиҳатдан, қўлланиш вақти ҳамда доираси билан фарқланувчи синонимик қаторлар учрайди.

Идеографик синонимлар бир-бири билан лексик маънолари ифодаси ҳажмига кўра ўзаро фарқланади. М.Миртожиев ўзбек тилига араб тилидан ўзлашган *ишқ* ва *муҳаббат* сўзларини таҳлил қилар экан, шундай фикр билдиради: «бу сўзлар шахсга дилдан берилган иштиёқ» лексик маъноси бўйича маънодошдир. Лекин бу икки сўз лексик маънолари ифодаси ҳажмига кўра фарқ қилади. *Ишқ* сўзининг лексик маъносида ифодаланган кечинма ёр ва Оллоҳ учун, *муҳаббат* сўзининг лексик маъносида ифодаланган кечинма ёр, Оллоҳ, ота-она, фарзанд ва яқинларига нисбатан ҳамдир [2. 209]. Абстракт сўзларда идеографик синонимия ҳодисаси кўп кузатилди. Бунга яна *согинч* ва *ҳижрон* сўзларини мисол қилиш мумкин. *Согинч* лексемаснинг маъно ҳажми *ҳижрон* лексемасидан катта бўлиб, *ҳижрон* одатда ёр, маҳбубага нисбатан ишлатилса, *согинч* эса барча жонли ва жонсиз нарсаларга нисбатан ҳам қўлланади.

Лекин бадий матнларда *ҳижрон* сўзи ватанга нисбатан ҳам қўлланишини кузатиш мумкин:

Биламан, не азоб юки ҳижроннинг,

Не дарддур, ой-йиллар бўлмоқ интизор.

Биламан, соғинчи Ўзбекистоннинг

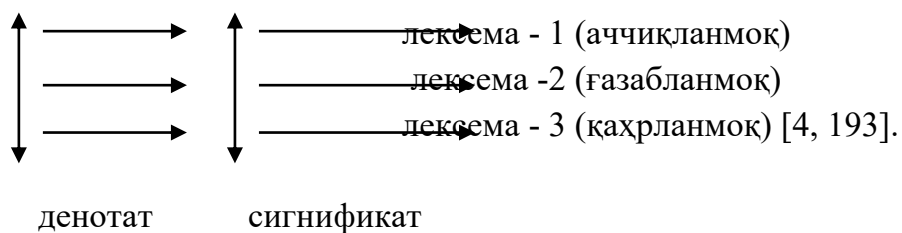
Кўзингиз тубида ҳамиша бедор (Эркин Воҳидов).

Абстракт сифатлардан иборат синонимик қаторларда маъноларнинг фарқи мазкур тушунча ҳажми билан фарқланади. Масалан, *номдор*, *донгдор*, *машҳур* синонимик қаторига эътибор қаратсак, мазкур сўзлар таниқлилиқ даражаси билан бирга қўлланиш доираси билан ҳам фарқланмоқда. *Номдор* ва *донгдор* сўзлари инсонларга нисбатан ишлатилса, *машҳур* эса жонли ва жонсиз нарсаларга нисбатан ҳам қўлланади.

Маъно синонимлари бир-бири билан бир маънонинг турли даражалари бўйича ҳам фарқланиши маълум. Масалан, А.Раҳмоновнинг «Ўзбек тилида луғавий синонимия ва градуонимиянинг ўзаро муносабати» номли диссертациясида предмет ифодаловчи синонимик қаторларнинг 69 тасида, белги билдирувчи синонимик қаторларнинг 81 тасида градуонимия муносабати мавжуд эканлиги таъкидланади. Синонимик қаторлардаги градуонимия ҳодисаси хусусида фикр юритганда, асосан, коннотатив маънонинг даражаланишини инобатга олиш лозим. «...даражаланишнинг, айниқса коннотация доирасидаги нозик кўринишлари синонимиянинг (айнанликнинг) фаолият кўрсатиши учун унинг умуман тилда сақланиб қолиши учун замин тайёрлайди» [36 14]. Лекин синонимик қаторлардаги денотатив маъно доирасидаги даражаланишлар хусусида фикр юритганда бироз эҳтиёткор бўлиш лозим. Масалан, А.Раҳмонов *шамол*, *шабада*, *ел*, *сабо* сўзларини градуонимик муносабат мавжуд бўлган синонимик қатор сифатида тадқиқ қилади. Бизнингча, *шамол*, *ел* сўзлари *шабада* ва *сабо* сўзига синоним бўла олмайди. Зеро, *шамол* ва *шабада* сўзлари алоҳида воқеликларни номлаб келмоқда ва уларнинг муносабати айнанликка эмас, фарқлилиқка асосланган.

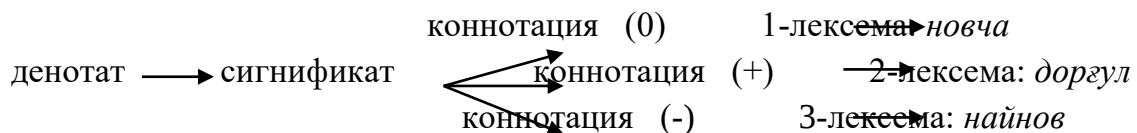
Таҳлил ва натижалар. Миқдор ўзгаришларининг сифат ўзгаришларига ўтиши ҳаммамизга маълум. Худди шундай синонимик қаторлардаги маъно даражаларининг фарқини ортиб бориши мазкур бирликларнинг синонимия муносабатини бартараф қилади. Масалан, «Ўзбек тили синонимларининг изоҳли луғати»да *жаҳл*, *аччиқ*, *газаб*, *қаҳр*, *зарда* синонимик қатори берилган. Жумладан, луғатда шундай келтирилади: Ножўя хатти-ҳаракатга ёки воқеа-ҳодисага қарши кучли даражада қўзғалган ҳис-туйғу ва шундай ҳис-туйғунинг ифодаси. *Ғазаб*, *қаҳр* сўзларида белги даражаси кучли. *Зарда* ножўя, ёқмайдиган иш, хатти-ҳаракатга жавоб тарзида ифода этилган жаҳлни билдиради [7, 97]. Бизнингча, *жаҳл*, *аччиқ*, *газаб*, *қаҳр*, *зарда* лексемаларини синоним дейиш бироз мунозарали. Чунки бу беш лексема бир хил воқеликни номлай олмайди. Диққат қилинса, *қаҳр* ва *зарда*, *қаҳр* ва *аччиқ*, *газаб* ва *зарда*, *газаб* ва *аччиқ* лексемаларининг қиёсий таҳлили уларни синоним деб белгилашга имкон бермайди. Улар алоҳида-алоҳида воқеликни номламоқда. *Қаҳр* ва *зарда* лексемаларини қиёслар эканмиз, *қаҳр* ножўя

хатти-ҳаракатга ёки воқеа-ҳодисага қарши кучли даражада қўзғалган ҳиссиёт ва руҳий ҳолатни ифодалайди. Мазкур руҳий ҳолат да инсон муайян вақт давомида бўлиши мумкин (Бу воқеани эшитиб, унинг қаҳри келди). *Қаҳр* лексемаси яна инсонга хос барқарор хусусиятни ҳам билдириши мумкин. Масалан, *Асадбек қаҳри қаттиқ одам* каби боғланишларда инсоннинг хусусиятини акс эттирмоқда. *Зарда, аччиқ* лексемалари эса кучли даражада қўзғалган ҳиссиёт ва руҳий ҳолатни ифодаламайди. Улар ножўя хатти-ҳаракатга ёки воқеа-ҳодисага қарши қўзғалган кучли бўлмаган беқарор, вақтинчалик эмоционал ҳолатни ифодалайди. Бу эмоционал ҳолат муайян вазиятдан ташқарида мавжуд бўлмаслиги мумкин. *Аччиқ, ғазаб, қаҳр* сўзларидан ясалган *аччиқланмоқ, ғазабланмоқ* ва *қаҳрланмоқ* феъл лексемаларнинг денотатив планда ҳам фарқли эканлигини А.Собиров қуйидаги чизма орқали кўрсатиб беради:

1 –расм. Синонимларда денотатнинг фарқланиши

Чизмага эътибор берилса, учта лексеманинг денотати ҳам, сигнификати ҳам бири-биридан фарқли алоҳида чизикда берилган. Дарҳақиқат, мазкур фарқлилик синоним бўлмаган сўзларга хосдир. Агар сўзлар ўзаро синонимик муносабатда бўлса, чизма ўзгача маъно касб этади. Масалан, коннотатив маъноси билан фарқланувчи синонимлардаги айнанлик ва фарқлиликни қуйидаги чизмада аниқ кўриш мумкин:

2 –расм. Синонимларда коннотациянинг фарқланиши

Азимжон Ҳожиёв томонидан 1974 йилда яратилган «Ўзбек тили синонимларининг изоҳли луғати» ўзбек тилшунослиги учун бебаҳо манба ҳисобланиб, бугунги кунда ўз тақомилини кутмоқда. Масалан, луғатда синоним сифатида берилган *виждон* ва *номус* сўзлари муайян матнларда функционал синоним бўла олиши мумкин.

ВИЖДОН - Кишининг ўз хатти-ҳаракати, қилмиши, юриш-туриши учун одамлар, жамоатчилик олдидаги масъулият ҳисси, инсонийликнинг асосий белгиларидан бири [5, 545-546].

НОМУС 1 Кишининг ўз обрўсини улуғлаш ва ардоқлаш ҳис-туйғуси.

2 Хиёлат тортиш ҳис-туйғуси; уят-андиша, шарм, ҳаё, ор.

3 Қиз поклиги, бокиралик, ифбат, қизлик [7, 59].

Юқоридаги изоҳлардан кўриниб турибдики, *виждон* лексемасида ўзини-ўзи назорат қилиш маъно қирраси мавжуд бўлса, *номус* лексемасида эса ўз обрўсини улуғлаш маъноси устуворлик қилади.

Луғатнинг 108-саҳифасида келтирилган *истак, хоҳиш, орзу, ҳавас, иштиёқ, ҳафсала, майл, раъй, кўнгил, армон, рағбат, тилак* синонимик қаторини ҳам кўриб чиқиш керак. Мазкур гуруҳдаги барча сўзлар А.Ҳожиев таъкидлаганидек, «бирор нарса қилишга, бирор нарсага эришишга бўлган ички интилиш, ички ҳиссиёт» [7, 108] маъно майдони атрофида бирлаша олади. Лекин мазкур маъно ушбу сўзларнинг барчасининг маъно мунжарижаси эмас. Бу ўринда *истак, хоҳиш, тилак* сўзларининг синонимлиги хусусида гапириш мумкин.

Абстракт сўзларда эмоционал-экспрессивликка асосланган синонимик қаторлар деярли учрамайди. Бу каби синонимик қаторлар конкрет сўзларга хосдир. Масалан, *кулимсирамоқ, жилмаймоқ, илжаймоқ, тиржаймоқ, ишшаймоқ, иршаймоқ* синонимик қаторидаги ҳамма лексемаларнинг денотати бир хил, умумийдир: овоз чиқармай хурсандчиликни ифода қилиш учун бажариладиган кўз, лаб ҳаракати. *Жилмаймоқ* ижобий коннотатив маънога, *илжаймоқ, иршаймоқ, тиржаймоқ, ишшаймоқ* эса салбий коннотатив маънога эга. Салбий коннотатив маънога эга синоним лексемалар ҳам ўзаро салбийликнинг даражасига кўра фарқланади. Масалан, *илжаймоқ* лексемасида салбийлик даражаси кучсизроқ бўлса, «*тиржаймоқ*» лексемасидаги салбийлик эса кучлироқдир. Ижобийлик ёки салбийликнинг ошиб ва аксинча камайиб бориши асосида синонимик қатордаги лексемалар даражаланиши мумкин:

образ - жамол - чехра - дийдор - юз - бет - афт - башара – турк [1, 77]
+4 +3 +2 +1 0 -1 -2 -3 -4

Абстракт сўзларда эса бундай ҳолат кузатилмайди. Ўзбек халқида абстракт тушунчаларга нисбатан субъектив (ижобий ёки салбий) муносабатнинг ўзи ноодатий ҳол. Инсон ҳиссий билиши мумкин бўлган объектларга нисбатан субъектив муносабат билдириши эса одатий ҳолат. Масалан, Нафисанинг кулумсираш ҳаракатини кўрамиз, у жуда чиройли табассум қилаётган бўлиши мумкин. Лекин унинг ножоиз вақтдаги кулгиси бизга ёқмаганлиги учун биз бу ҳолатга нисбатан *тиржаймоқ, иржаймоқ, иршаймоқ* сўзларини кўллаймиз. Яна бўйнинг меъёрдан баландлигини кўрамиз ва уни *новча* нейтрал сўзи билан ёки *найнов, дароз* салбий коннотатив маъноли сўзлар билан номлаймиз. Демак, конкрет сўзларда синонимик қаторлар ҳам салбий, ҳам ижобий коннотатив маънога асосланиши мумкин. Ёки улардан фақат биттаси мавжуд бўлиши ҳам мумкин.

Ўзбек тили синонимларининг изоҳли луғати таҳлили шуни кўрсатдики, абстракт сўзларда эмоционалликка асосланган синонимик қаторлар деярли учрамайди. Зеро, абстракт тушунчаларни номлашда уларга салбий ёки ижобий муносабат билдириш ўзбек тилига хос эмас. Масалан, *бахт, иқбол, толе, саодат* синонимик қаторини таҳлил қилсак, ушбу сўзлар ифодадалаётган сигнификатив маъно: «Ҳаётдан қониқиш ҳолати». Ҳаётдан қониқиш ҳиссига салбий муносабатда бўлишнинг ўзи мантиқсизликдир. *Бахтсизлик, бадбахтлик, толесизлик* сўзлари

ифодалаётган маънога эса ижобий муносабатда бўлиш мумкин эмас. Демак, абстракт тушунчаларнинг ўзига хос яна бир жиҳати мавжуд бўлиб, айтиб бериш абстракт тушунчага нисбатан ҳам салбий, ҳам ижобий муносабатда бўлиш мумкин эмас.

Лекин эмоционаллик жиҳатидан нейтрал сўз билан бирга салбий маъноли сўзлардан ташкил топган синонимик қаторлар жуда кам бўлса-да учрайди. Масалан, *тақдир, қисмат, ёзмиш, пешана, насиба, кўргилик* синонимик қаторида *тақдир* эмоционаллик жиҳатдан нейтрал ҳисобланса, *кўргилик* сўзида салбий муносабат мавжуд.

Абстракт сифатларнинг синонимик муносабатида ҳам абстракт отлар каби битта синонимик қаторда ижобий ва салбий коннотация учрамайди. Масалан, конкрет сифатлардан *новча, семиз, озгин* синонимик қаторларида коннотациянинг ижобийликдан салбийликка ёки салбийликдан ижобийликка даражаланиши кузатилса, абстракт сифатларда салбийлик ёки ижобийликнинг ўзини даражаланиши кузатилади. Масалан, *айёр, муғомбир, ҳийлагар, қув, устомон, маккор, доғули, мўлтони, қилвири, шайтон, тулки, туллак, қирриқ, хирпа, мастон* синонимик қатори ушбу фикримизга исбот бўла олади.

Айрим синонимик қаторларда аташ ва коннотатив семанинг бир-бирига уйғун ҳолда даражаланишини кузатилади. Синонимик қаторларда аташ семаси билан бирга ифода семасининг ҳам даражаланиб боришини кўриш мумкин. Масалан, зукколик белгисининг (денотатив) тадрижий камайиб боришига салбий муносабатнинг (коннотатив) ошиб бориши даражалари тўғри келади:

Зукколикнинг камайиб бориши (денотативлик)

0	-1	-2	-3	-4	-5
содда	— овсар	— гўл	— лақма	— пандовақи	— меров
0	+1	+2	+3	+4	+5

салбий муносабатнинг ошиб бориши (коннотативлик) [1, 77]

Абстракт сўзлардан иборат синонимик қаторларнинг айримлари ижобий ёки салбий муносабатни эмас, балки ижобий ёки салбий ҳолатларни номлайди. Масалан, *адолат, одиллик; вафо, садоқат, содиқлик; одабийлик, инсонийлик* синонимлари ижобий ҳолатни ифодаласа, *адолатсизлик, ҳақсизлик, бедодлик; аёвсизлик, раҳмсизлик, шафқатсизлик; азоб, азият, жафо, озор, заҳмат, алам, изтироб, уқубат, ситам; айб, гуноҳ, жиноят, ёзиқ; душманлик, адоват; каср, касофат, жат* синонимлари эса салбий ҳолатни ифодалайди. Лекин бу синонимлар эмоционал-экспрессив синонимлар бўла олмайди.

Синонимик қаторлар қўлланиш даври нуктаи назаридан фарқланувчи лексемалардан ҳам шаклланиши мумкин. Лекин бу каби синонимик қаторлар барқарор бўлмасдан, муайян вақтдан кейин йўқолиб кетади. 1974 йилда тузилган синонимик луғатдаги *тушкунлик, таназзул* синонимик қаторига эътибор қаратамиз. «Тараққиёт даражасида орқага қайтиш, пасайиш. Таназзул китобий. Тушкунлик сўзи яқка шахснинг руҳий, ахлоқий ёки бошқа жиҳатдан пасайиши, сусайишини билдириш учун ҳам қўлланади». [7, 198] Тилнинг ижтимоий моҳияти

тил тараққиёти учун жуда ҳам сезиларсиз бўлган бир неча ўн йилликлар ичида мазкур *тушқунлик* сўзининг *таназзул* сўзи билан синонимиясини бартараф қилган. Бугунги кунга келиб, *тушқунлик* сўзи руҳий ҳолатга нисбатан ишлатилса, тараққиётдаги орқага кетиш ҳолатига нисбатан эса *депрессия* сўзи қўлланмоқда. *Тушқунлик* сўзининг мазкур маънода узоқ яшамаслигига сабаб эса ушбу маъно рус тилидан тўғридан-тўғри зўраки калька қилинганлигидадир.

Ўзбек тилидаги абстракт сўзларнинг аксарияти ўзлашган сўзлар бўлиб, синонимик муносабат ушбу омил асосида ҳам шаклланган. Масалан, *мақсад*, *ният*, *муддао*, *мурод* синонимик қаторидаги барча сўзлар араб тилидан ўзлашган сўзлардир. *Севги*, *муҳаббат*, *ишқ* синонимик қаторида *севги* ўз қатламга мансуб бўлиб, *муҳаббат* ва *ишқ* араб тилидан ўзлашган сўзлардир. *Бахт*, *иқбол*, *толе*, *саодат* синонимик қаторида *саодат*, *иқбол* ва *толе* сўзлари араб, *бахт* сўз эса форс-тожик тилидан ўзлашган. *Ақл*, *бош эс*, *мия*, *калла* синонимик қаторида *бош*, *эс*, *мия* туркий сўзлар бўлиб, *ақл* араб тилидан, *калла* форс-тожик тилидан ўзлашган сўзлардир.

Қўлланиш доирасининг ўзига хослиги билан фарқланувчи абстракт сўзлардан иборат синонимик қаторлар конкрет сўзларга нисбатан камроқдир. Абстракт сўзларнинг муайян шеваларда ўзгача вариантлари кўп учрамайди. *Содда*, *оддий* абстракт лексемаларига *жўн* диалектал сўзи синоним бўла олади. Услуб жиҳатдан фарқланувчи абстракт сўзлардан иборат синонимик қаторлар конкрет сўзлар каби муайян нутқ услубларига хосланган бўлади. Масалан, *эзгулик*, *эгилик*, *яхшилик* синонимик қаторида *эзгулик* бадий услубга, *эгилик* эса сўзлашув услубига хос.

Оғзаки нутқда абстракт тушунчаларни конкрет сўзлар билан ифодалаш ҳолатлари кузатиладики, бу нутқий синонимия ҳолатини юзага келтиради. Оғзаки нутқда абстракт тушунчаларни конкрет номлар билан, фраземалар билан ифодалаш ҳолатлари мавжуд. Бу жараён абстракт тушунчаларнинг мураккаб эканлигидан, оғзаки нутқда эса мураккабликдан бироз қочиш, уни соддалаштириш ёки фраземалар орқали образли ифодалашга уриниш деб баҳоласа бўлади. Масалан, айёрликка нисбатан *тулки* сўзи ишлатилса, ҳиссизликка нисбатан *кесак* сўзи ишлатилади. Мазкур абстракт маъно куйидаги каби контекстларда реаллашади: *ишқи йўқ эшак*, *дарди йўқ кесак*; *кесакдан ўт чиқибди*.

Абстракт маъноларни ифодаловчи бирликлар ўртасида лексик-фразеологик синонимия кўп учрайди. Такрор бўлса-да, таъкидлаш жоизки, тил ёки тил эгалари шу йўсинда абстракциянинг соддалашувига, унинг образлар орқали идрок қилинишига ҳаракат қилади [6, 340-341]. ***Қайсарлик*** – *икки оёғини бир этикка тиқмоқ*, ***хайронлик*** – *оғзини очмоқ*, ***қайғу*** – *икки дунёси қоронғи бўлмоқ*, ***такаббурлик*** – *кўзини ёғ босмоқ*, *кўзини шира босмоқ*, ***этиборсизлик*** – *кўз юммоқ*, ***ажабланиш*** – *ёқасини ушламоқ*, ***ардоқлаш*** – *еру кўкка ишонмаслик*, *ўтказгани жой топмаслик*, ***ҳамжиҳатлилиқ*** – *бир ёқадан бош чиқармоқ*, *бир тану бир жон бўлмоқ*, ***айёр*** – *пихи қайрилган* каби фраземалар орқали берилиши юқоридаги фикримизнинг далилидир.

Хулоса ва таклифлар.

Синонимия муносабати битта денотатнинг турли нуқтаи назардан номлаш асосида шаклланган маъновий муносабатдир. Муайян абстракт моҳиятга нисбатан бир вақтнинг ўзида ҳам салбий, ҳам ижобий муносабатда бўлишнинг имконсизлиги сабабли абстракт сўзларда коннотатив даражаланишларга эга синонимик қаторлар мавжуд бўлмайди.

Оғзаки нутққа хос абстракт сўзлар синонимиясининг кўп кузатилиши оғзаки нутқда мураккаб абстракт моҳиятларни халққа тушунарли конкрет номлар, фраземалар билан содда ва образли ифодалаш тенденциясининг мавжудлиги билан белгиланади.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

1. Бозоров О. Ўзбек тилида даражаланиш. – Тошкент: Фан, 1995. – Б. 84-85.
2. Миртожиев М. Ўзбек тили семасиологияси. –Тошкент: Mumtoz so‘z, 2010. – Б. 209.
3. Раҳмонов А. Ўзбек тилида луғавий синонимия ва градуонимиянинг ўзаро муносабати: Филол. фанлари номз. ...Дисс.автореф – Тошкент, 2017. – Б. 14.
4. Собиров А. Ўзбек тилининг лексик сатҳини система сифатида тадқиқ этиш. Филол. фанлари докт. ...Дисс. – Тошкент, 2005. – Б. 193.
5. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. –Тошкент: Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 2006. 1-жилд.– Б. 545-546.
6. Хакимова М.К., Эрмухаммедов А. Семантическая классификация абстрактных имен в узбекском языке. MODELS AND METHODS FOR INCREASING THE EFFICIENCY OF INNOVATIVE RESEARCH, 2023. М.https://scholar.google.ru/citations?view_op=view_citation&hl=ru&user=pLOh5x8AAAJ&citation_for_view=pLOh5x8AAAAAJ:ULOm3_A8WrAC
7. Ҳожиёв А. Ўзбек тили синонимларининг изоҳли луғати. –Тошкент: Ўқитувчи, 1974. – Б. 97.

FRAZEOLIGIYANI LINGVOKULTUROLOGIK O‘RGANISH METODIK USUL SIFATIDA.

Rasulov Ilxom Inamovich

Qo‘qon davlat pedagogika instituti

rus tili va adabiyoti kafedrasida dotsenti, f.f.n.

Annotatsiya: Maqolada frazeologizmlar uslubiy nuqtai nazardan ko‘rib chiqiladi. Frazeologik birliklarni lingvomadaniy nuqtai nazarga muvofiq o‘rganish rus tilini o‘qitishning samarali usullaridan biridir.

Kalit so‘zlar: frazeologiya, frazeologik fond, lingvokulturologiya, leksik-semantik soha, LSP, antonim, madaniyatlararo o‘zaro ta’sir, lingvomadaniy aloqa

Аннотация: В статье исследуется фразеология с методической точки зрения. Изучение фразеологизмов в соответствии с лингвокультурологической точки зрения является одним из эффективных методов обучения русскому языку.